

Professor Eerik-Juhan Truuväli (07.03.1938–25.06.2019), õiguskantsleri institutsiooni ehitaja ja põhiseaduse hoidja

Eerik-Juhan Truuväli oli õigusteadlase, õpetaja, õiguskantsleri ja inimesena vaieldamatu autoriteet. Jätkemgi ta just nõnda igaveseks meelde: sirge, kindel, kõlava hääle ja selge jutuga, erakordselt süsteevne ja sõltumatu mõtleja, vaimukas, omade seas lõbus ja vahva.

Saatesõna teosele „Põhiseaduse teel“¹ lõpeb Eerik-Juhan Truuväljale nii omase erudeeritud huumoriga, milles julgustatakse keeruliste tekstide lugejat: „Kui ei tule kohe hästi välja, siis võib uuesti proovida, või mis teatud juhtudel kindlam – ajada süü koostaja võimetusele. Viimase võimalusega peab iga autor alati arvestama ja selles arvestuses reeglina ei eksita.“

Eesti riigiõiguse kullafondi jäävad professor Truuvälja seisukohad Eesti iseseisvuse taastamise aegu ja hiljem õiguskantslerina, intervjuud, artiklid, kõned Riigikogus. Neist vaatab vastu südametunnistusega tõsine riigimees, põhiseaduse vankumatu kaitsja, alati õigusriigi ja õigluse eest väljas.

Taasiseseisvumise järel õiguskantsleriks nimetatud E.-J. Truuväljata arvatavasti ei oleks tänapäevast tugevat ja sõltumatut õiguskantsleri institutsiooni. Erines ju 1992. aasta põhiseaduses ette nähtud õiguskantsler oluliselt 1938. aastal tööd alustanud õiguskantslerist, aga ka ametivendadest Soomes ja Rootsis. Riigiõiguse ajaloo hea tundmine ja sisukas koostöö põhjanaabritega oli ametkonna ülesehitamisel kindlasti abiks, ent uudsetest valikutest polnud pääsu.

Okupatsioonieelse õiguskantsleri Anton Palvadre tööülesanne oli hinnata täitevvõimu tegevuse seaduslikkust. Halduskohtud olid küll tollalgi olemas, ent nagu öeldi Rahvuskogu esimese koja koosolekul 8. juunil 1937 kavandatavaid sätteid selgitades: „Meil on aga selliseid juhtumeid, kus kodanikud ei pöördu õigeaegselt vastavate asutiste poole oma õiguste jalule seadmiseks ja pärast nurisevad, ning teiseks, kus kodanikud üldse kohtusse ei saa pöörduda; kuid see ei tähenda veel, et administratiivasutised oleksid seadusepärast talitanud. Selleks, et riigivõim käiks seaduslikku teed ja voolaks seaduslikkuse kanalite kaudu, on nüüd ette nähtud eriline ametikandja Õiguskantsleri nimetuse all. See instituut on seda enam põhjendatud, et riigipeale võimaldatakse seaduslikkuse järelevalve. Kui riigipea paneks vastavad põhiseaduses tähendatud ülesanded mõnele vähemale ametnikule, siis vaevalt riigipea seda ülesannet, õiguslikku järelevalvet, tarviliselt täita saaks. Sel viisil Õiguskantsler peab olema riigipeale kaaslasena Eesti õigusliku korra süvendamise ja säilitamise ülesande teostamisel.“² Vähe on teada, et tollal oli õiguskantsleril võimalik esitada täitevvõimu asutuse vastu protest halduskohtule. Okupatsioonieelne õiguskantsler sarnanes seega enim ombudsmaniga, evides ka täitevvõimuse järelevalveorgani jooni.

Ombudsmani ülesandeid 1992. aasta põhiseadus ette ei näinud, ent ka ei välistanud neid. Euroopa Liiduga ühinemise eel lisati õiguskantslerile hea halduse tava järgimise valvuri ehk ombudsmani roll. Rahvusvaheliselt saab õiguskantsleri olemust kõige tabavamalt kirjeldada võrdluse kaudu Soome ja Rootsiga. Neil on õiguskantsler ja ombudsman eraldi, Eestis aga liidetud ühte ametkonda. See on loogiline ja väikeriigile mõistlik valik.

¹ E.-J. Truuväli. Põhiseaduse teel. Tallinn: Kirjastus Ilo 2008, lk 16.

² Ülevaade õiguskantsleri tegevusest 1938. ja 1939. kalendriaasta kohta. Tallinn 1940.

Unustuse hõlma ei tohi lasta vajuda õiguskantsler Truuvälja panust Eesti iseseisvuse ja territoriaalse terviklikkuse hoidmisel. Vaatamata kriitikale ja rünnakutele vaidlustas õiguskantsler 1993. aasta suvel Narva Linnavolikogu ja Sillamäe volikogu otsused korraldada referendum rahvuslik-territoriaalse autonoomia loomiseks. Tollal veel Tartu Raekojas istungeid pidanud Riigikohtu põhiseaduslikkuse järelevalve kolleegium nõustus õiguskantsleriga³ ja üks kriis oli jälle lahendatud.

Vaheda sõnaga, sõltumatu ja mõjukas õiguskantsler Truuväli polnud ametiajal sugugi kõikide ametnike, poliitikute ega juristidest kolleegide lemmik. Et ta põhiseadusvastaste plaanide tõkestaja ja paljastajana mõnelegi jalgu jäi, kinnitavad katsed õiguskantsleri institutsiooni nõrgestada. Neist annavad head aimu põhiseaduse juriidilise ekspertiisi komisjoni koosolekute protokollid aastatest 1996–1998. Iseäranis tuline mõttevahetus puhkes komisjoni koosolekul 14.–15. novembril 1997. Õiguskantsleri põhiseaduslike institutsioonide tasakaaluvalemis tähtsusetuks „nutumüüriks“ muutmise ajendina püüti kasutada Euroopa Liiduga ühinemise eel Eestile esitatud nõuet sisse seada ombudsmani amet. Mõistagi ei olnud selle nõude täitmisel ja E.-J. Truuvälja tiibade kärpimise katsel vähimatki loogilist seost.

Vastuseks ettepanekule taandada õiguskantsler üksnes „pehmeks“ ombudsmaniks, võtta ära Riigikohtusse pöördumise õigus ning osalemis- ja sõnaõigus Riigikogu ja Vabariigi Valitsuse istungitel, vastas Truuväli rangelt (mäletan praegugi ta ilmet ja hääletooni neil koosolekutel): „Kui Põhiseaduse Assamblee otsustas, et temast tehakse õiguskantsler, mitte ombudsman, siis teie praegu püüate hobusest teha lehma. Niisuguse loogikaga väljatulemine on täiesti hämmastav. [...] Te olete lähtunud oma ettekujutusest, mitte realiteedist.“⁴ Dr Heinrich Schneider lisas elukogenud õigusteadlase vaate, mis võtab kenasti kokku komisjoni enamuse seisukoha: „Tundub nii, et seaduslikkuse kindlustamise seisukohalt õiguskantsleri instituut on täitnud oma koha. Minu seisukoht on selline, et ei tahaks täiendada ja lõhkuda korralikult töötanud süsteemi.“

Koosoleku lõpus esitatud seisukoht viitab prof Truuvälja osavale navigatsioonile nii teaduse õilsa sildi taha peidetud poliitikas kui ka rahvusvahelisel areenil: „See nn. teine lõik, mida ombudsmani funktsiooniks loetakse, see on ka õiguskantsleri ametkonnas olemas. 20 inimest 38-st tegeleb selle asjaga. [...] Julgen öelda, et 5–7 aasta pärast õigusloome tase paraneb, aga ta läheb keerukamaks ja segasemaks, kvalifikatsioon on rohkem vaja. Aga seda, et 5–7 aasta pärast ombudsmani poole pöördumiste arv väheneb, seda ei ole ükski ombudsman, keda mina tunnen, k.a Söderman, tõendanud. Vastupidi, Euroopa Liitu minnes koormus järsult kasvab, inimesed hakkavad elama kahes õigusruumis [...]. Olen kokku leppinud Södermaniga, Euroopa ombudsmaniga, et me töötame läbi võimalikud mudelid Eesti ombudsmani osas. Ka tema on praegu seisukohal, et see võiks olla eraldi või mis sa ei võiks seda oma tiiva all ette valmistada. Ta on soovitanud mulle ka professor Koskineni, kes oli kaua aega Soome parlamendi „apuoikeusasiamees“ ja praegu on Södermani üks põhinõunikke, just ombudsmani mudelite koordineerimise küsimuses. [...] Me ei saa kopeerida Soomet, Rootsit, Taanit, seda on öelnud ka Söderman, tuleb leida oma mudel, ombudsmanil on rahvuslik iseärasus, rahvuslik koloriit ja kultuur. Sellest tulenevalt olen nõus seda rolli enda ametkonna peale võtma, kuigi jagan kõiki neid hirme uputamise osas jm.“

Taasiseseisvumisjärgse nelja õiguskantsleri kogemus näitab, et väidetavaid probleeme, mille lahenduseks nähti õiguskantsleri nõrgestamist, tegelikkuses ei ole. Samuti ei realiseerunud riskid, mida õiguskantslerile ombudsmani ülesande lisamisel peljati. Inimese kaebusest ametniku tegevuse peale võib kooruda normikontroll ja põhiseaduslikkuse järelevalve asi Riigikohtus. Normide vaidlustamise jm Eesti õiguskantslerile omaste tööriistade andmine ka „pehmetele“ ombudsmanidele on praegu levinud suund, nõnda osutus E.-J. Truuväli ettenägelikuks ja ehk isegi teerajajaks. Kummalisel kombel ulatub hulk eelarvamusi, varjatud tagamõtteid, otsitud argumente ja vanu isiklikke võitlusi praegusessegi välja. Eerik oli elupäevade lõpuni mõtte ja nõuandega praegusteski lahingutes kaasas, juhatades vahel kasulikele riigiõigusajaloolistele radadele. Olen talle selle eest ka isiklikult väga tänulik.

Just professor Truuväli pani aluse põhiseaduse ajas muutuva sisu terviklikule teaduslikule käsitlusele, tuues põhiseadusteaduskommentaaries lahti seletama eri põlvkonnad ja eri mõtteviise kandjad. 1934. aasta muudatuste järel ilmunud 1920. aasta põhiseaduse kommentaaridega väljaanne⁵ ei küündinud veel tervikliku teadusliku analüüsi mõõtu, ent oli meile eeskujuks. Selle eessõnas osutatud küsimused – kas

³ RKPJKo 11.08.1993, III-4/1-2/93; RKPJKo 06.09.1993, III-4/1-3/93.

⁴ See ja järgnevad tsitaadid pärinevad põhiseaduse juriidilise ekspertiisi komisjoni 14.–15. novembri 1997. aasta istungi protokollist, selle teema arutelu ja tsitaatide asukohad lk 49–56.

⁵ Eesti Vabariigi põhiseadus. Seletustega ja tähestikulise sisujuhiga varustanud Joh. Kaiv ja J. Klesment. Tallinn: Autorite Kirjastus 1934.

esitada eri seisukohti, kas tsiteerida eri autoreid, kas kritiseerida põhiseadust – olid peatoimetaja Truuvälja juhtimisel juba esimeste nõupidamiste teemaks ja on toimetuskolleegiumis arutusel tänini. Oleme teaduslikule, kriitilisele, eri vaateid esitavale erapooletule käsitlusviisile siiani truuks jäänud⁶ ja seda pole kavas ka muuta. Professor Truuväli oli 2002. ja 2008. aasta väljaannete toimetuskolleegiumi juht ning pärast aktiivsest koduvälisest tegevusest taandumist mõttega kaasas 2012. ja 2017. aasta väljaande juures. Pikad ja sisukad telefonikõned kinnitasid, et tal oli oma töö jätkamise ja ka uuenduste üle hea meel.

Hea õpetaja ja eelkäija vaimset pärandit on palju. „Õigust, mis on õiglusest kaugele läinud, on raske selle juurde tagasi tuua“, ütles ta. „Põhiseadus on juriidiline, poliitiline, eetilne ja kultuuriline dokument, see on universaalne koodeks. Põhiseadus on alati see, mille alusel seaduse tühimikke täidetakse. [...] Ent milles seisneb universaalse koodeksi tähtsus? Mäletate, raamatus „Alice imedemaal“ juhtus nii, et pärast seda, kui kass oli lahkunud, jäi tema naeratus. Umbes nii on meil“⁷, selgitas ta ajakirjanikele riigi kohustust teenida oma kodanikke nende õigusi austaval moel. Tänapäevaseks kõlab seegi: „Seadus on vasak ja jõud parem käsi. Seadusi viiakse jõuga ellu. Kui jõud on nõrk, hakkab ta kaebama, et pole seadusi.“⁸ Kohaliku omavalitsuse olemuse ja iseotsustusõiguse ning üldse riigiõiguse asjade arutamist jätkas Eerik-Juhan Truuväli klubis Polis. Üht-teist ta mõtteist kogukondliku omavalitsusmudeli, linnade ja valdade ajaloo ning tuleviku asjus jõudis ka raamatukaante vahele.⁹ Vahetuid mälestusi on mitme põlve juristidel ja õiguskantsleri ametkonnal tundide kaupa vesta. Meenutagem ta tabavaid ütlemisi ja ühiseid vahvaid juhtumisi, nalja ja kirglikku mõttevahetust, kindlat kätt raskete olukordade lahendamisel. Inimene elab edasi neis, kelle hingekeeli ta on puudutanud, keda vaimustanud, õigele teele juhitanud, selgelt mõtlema ja head halvast eristama õpetanud. Meil oli au.

Endine õiguskantsler ja Tartu Ülikooli professor Eerik-Juhan Truuväli saadeti viimsele teele 2. juulil 2019 Kaarli kirikust ja ta puhkab Metsakalmistu mändide all.

⁶ Üksikasjalikumalt on põhiseaduse teaduskommentaari koostamise aluseid ja igakordseid uuendusi kirjeldatud iga väljaande eessõnas.

⁷ T. Põld. Õiguskantsler tunnistab vabadust, õiglust ja õigust. – Rahva Hääli 24.09.1993, lk 2.

⁸ Samas.

⁹ E.-J. Truuväli. Õiguslikust regulatsioonist kohaliku omavalitsuse valdkonnas. – Eesti kohalik omavalitsus ja liidud – taastamine ning areng 1989–2017. Tallinn: EMOL ja POLIS MTÜ 2017, lk 21–35. Samast kogumikust (lk 171–195) leiab ka E.-J. Truuvälja, S. Mäeltsemehe, S. Lääne, K. Meruski ja V. Olle ühistöös 2006. aastal kirjutatud artikli „Euroopa kohaliku omavalitsuse harta ning selle mõju Eesti kohaliku omavalitsuse õigusruumile ja toimimisele“.